

**СКОРОХОД Л.І.,
кандидат історичних
наук,
старший науковий
співробітник**

*Інститут світової
економіки і
міжнародних відносин
НАН України*

США І ПРОБЛЕМА ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ БЛИЗЬКОГО СХОДУ

У період "холодної війни" більшість західних вчених порівняно мало уваги приділяли перспективам процесу демократизації в арабському світі. Найбільш рельєфно це простежується у двох впливових дослідницьких проєктах, які були опубліковані в 1980-х рр. У першому із них, присвяченому порівняльному аналізу транзиту від авторитаризму до демократії, не було навіть згадки про жодну арабську країну¹. У чотирьохтомному дослідженні процесів демократизації у світі вилучення більшості країн Близького Сходу та Північної Африки як об'єкта наукового дослідження, пояснювалось тим, що "у ісламських країн Близького Сходу та Північної Африки взагалі відсутній попередній демократичний досвід і, як уявляється, вони мають обмежені перспективи переходу навіть до напівдемократії (semi-democracy)"². Цю ж думку певний час поділяв і відомий американський вчений С.Гантінгтон, який стверджував, що "серед ісламських країн, зокрема, близькосхідних, вірогідність демократичного розвитку уявляється низь-

кою"³. Такий стан речей був зумовлений значною мірою, з одного боку, відсутністю тривалої традиції демократичної практики в арабському світі, а з іншого – наявністю інших нагальних проблем на Близькому Сході, які мали значний вплив на розвиток близькосхідного регіону (насамперед, арабо-ізраїльського конфлікту).

У межах самого регіону спроби науковців звернути увагу на проблеми демократизації та прав людини не знаходили підтримки та розуміння з боку правлячих режимів. Однак, не дивлячись на це, у середині 1980-х рр. арабські дослідницькі центри та неурядові організації, зокрема такі, як Арабська організація з прав людини, Центр арабських досліджень, Форум арабської думки піднімали ці питання.

На початку 1990-х років (після кризи в Перській затоці 1990-1991 рр. та дезінтеграції СРСР) значно підвищився інтерес до процесів і перспектив політичної лібералізації та демократизації з боку фахівців соціальних наук, які досліджували проблеми Близького Сходу. Це знайшло свій вияв у суттєвому зростанні кількості публікацій та наукових конференцій, присвячених цим проблемам. Зокрема, учасники конференції, яка мала місце в червні 1991 р. в Аммані і була спонсорована Центром дослідження проблем арабської єдності, прийшли до висновку, що "демократія не має привноситись у жертву заради будь-яких цінностей або ж справ – включаючи єдність", оскільки, на їх думку, саме загальна відсутність свободи зробила можливим іракське вторгнення до Кувейту⁴. Зауважимо, що до цього часу в арабській політичній науці домінуючим було ставлення до політичної єдності арабських країн як до незаперечно пріоритетної співвідносно до проблем розвитку демократії в арабському світі. Серед наукових праць, присвячених проблемам політичної лібералізації та демократизації арабських країн, які були опубліковані в другій половині 1990-х років, слід, насамперед, виокремити колективне фундаментальне дослідження "Політична лібералізація та демократизація в арабському світі" та монографію А.Баакліні, Ж.Деню, Р.Спрінгборга, в яких зроблена спроба узагальнити підходи до теоретичних і практичних аспектів демократизації арабських держав, приділивши при цьому особливу увагу аналізу такої принципово важливої проблеми, як роль арабської та ісламської культури в процесах розвитку арабської демократії⁵.

Разом з тим, не дивлячись на появу значної кількості досліджень, присвячених різним аспектам демократизації в арабському світі, ціла низка проблем поки що не знайшла достатнього висвітлення в сучасній історіографії. Зокрема, потребує подальшого ґрунтовного вивчення питання перспектив і характеру еволюції політичних систем арабського світу під впливом ендегенних факторів сучасності. У цьому контексті значний блок проблем концентрувався навколо впливу політики США

на процес демократизації арабських держав. У цьому сенсі принциповим уявляється з точки зору розуміння сутності та прогнозування американської політики в близькосхідному регіоні розгляд такої проблеми, як стабільність і демократії в політиці США на Близькому Сході після закінчення "холодної війни".

У період "холодної війни" базовими цілями близькосхідної політики США виступали принаймні три:

- 1) протидія встановленню гегемонії Радянського Союзу на Близькому Сході;
- 2) забезпечення безперервного постачання нафти з близькосхідного регіону в Сполучені Штати;
- 3) гарантування виживання Ізраїлю.

У контексті глобального протистояння, яке набувало форми конфлікту "з нульовою сумою", за якого виграв однієї зі сторін дорівнював сумі програшу іншої, стратегічно важливим для США стає пріоритетний розвиток зв'язків із країнами регіону, які були проамериканські налаштовані і які виступали б своєрідними союзниками в протистоянні "радянській загрозі" Близькому Сходу. У контексті такого підходу не мало принципового значення, який політичний режим існував в арабських державах-союзниках Вашингтона: демократичний чи недемократичний; ключовою залишалась відповідність такому важливому критерію, як проамериканська орієнтація. Як зазначав відомий американський політолог У.Квандт, "три інтереси – нафта, Ізраїль і Радянський Союз – визначали американську близькосхідну політику протягом тривалого періоду з 1950-х до 1980-х років включно. Демократизація розглядалася в кращому випадку як другорядна мета"⁶. Як стверджує С.Гантінгтон, "на початок 1980-х років американські політичні консультанти засвоїли, що демократії являють собою кращий бастион проти комунізму, аніж авторитарні режими, які спираються на обмежену базу", і що поширення демократії є найбільш могутньою альтернативою комуністичній загрозі⁷. Однак на Близькому Сході принципових змін у даному контексті фактично не сталося: проблема демократизації Арабського Сходу і надалі не висувалася в ряд першочергових цілей близькосхідної політики США, а опора на авторитарні режими залишалася основним інструментом як досягнення американських інтересів, так і інструментом забезпечення стабільності в близькосхідному регіоні.

Початок 1990-х років обумовив необхідність докорінної зміни близькосхідної політики США. Руйнування біполярної структури системи міжнародних відносин у зв'язку з дезінтеграцією Радянського Союзу означало встановлення монополярності у світі. У регіональному контексті зникнення радянської загрози та істотне зменшення загроз Ізраїлю (зокрема, його основній безпеці, пов'язаної із його існуванням як держави)

після закінчення війни в Перській затоці, яка змінила паритет сил у регіоні на користь Тель-Авіву, по суті означало висунення на перший план єдиної складової з традиційної тріади, яка визначала американську близькосхідну політику в період "холодної війни" – гарантування безперебійного постачання нафти.

Війна в Перській затоці спричинила масштабні політичні дебати в США, які концентрувалися навколо такого питання: "заради чого американські життя були принесені в жертву під час війни в Перській затоці: чи лише для того, щоб забезпечити безперебійний потік нафти в США, чи заради демократичних цінностей – свободи, справедливості та громадянських прав?" Як зазначає американський дослідник Д.Карді, "... те, що США усвідомили, що перешкодили абсорбувати Кувейт одному диктатору і згодом натомість реставрували недемократичний режим, зумовило появу тиску на Вашингтон у напрямку сприяння здійсненню демократичних змін у Кувейті"⁸. Дж.Буш-старший писав у своєму щоденнику 4 вересня 1990 р.: "Мене турбує, що сенатор Нанн висловився в підтримку запропонованого деякими компромісу – провести вибори в Кувейті... Правителі мають бути поновлені [при владі – Л.С.]. А що потім буде робити Кувейт, є їх справою"⁹.

Слід зазначити, що адміністрації Дж.Буша-старшого та Б.Клінтона також декларували необхідність поширення демократії у світі, однак на Близькому Сході, по суті, у цьому напрямку реальних кроків не було зроблено. Демократизація розглядалася в кращому випадку як другорядна мета американської політики в цьому регіоні. Колишній держсекретар США М.Олбрайт підтвердила, що демократія на Близькому Сході не була пріоритетом протягом восьми років президентства Б.Клінтона. Однією з головних причин цього явища була дилема, яка поставала перед США на Близькому Сході після закінчення "холодної війни": демократизація Близького Сходу чи стабільність регіону.

Процес демократизації в арабських країнах супроводжувався посиленням позицій ісламістів. У Йорданії, наприклад, під час парламентських виборів у листопаді 1989 року ісламісти отримали в Палаті депутатів 33 місця із 80¹⁰. В Алжирі Ісламський фронт спасіння (ІФС) на муніципальних виборах 12 червня 1990 року отримав 55,4% голосів виборців і більшість місць у 32 із 48 вілайях (областях), у той час як правлячий Фронт Національного Визволення (ФНВ) – лише 31,6% і більшість у 14 вілайях. У трьох найбільших містах – Алжирі, Орані і Константині – за ІФС проголосувало відповідно 64%, 71% і 72%¹¹. Результати першого туру виборів, який відбувся 26 грудня 1991 р., до Національних народних зборів (парламенту) Алжиру засвідчили незаперечну перемогу ІФС, за який проголосувало 47,3% виборців і який завоював 187 із 430 місць у парламенті. Після відставки 11 січня 1992 року

президента Ш.Бенджедіда і приходу до влади в Алжирі армії було оголошено про неможливість продовження виборчого процесу та про призупинення дії окремих положень конституції¹².

Адміністрація Б.Клінтона, зважаючи на досвід Алжиру, припускала, що внаслідок запровадження виборчої системи в арабських країнах до влади легітимним шляхом можуть прийти радикальні ісламістські сили, які будуть вороже налаштовані стосовно США чи Ізраїлю, і це стане чинником небажаних змін у балансі сил у близькосхідному регіоні. Вибір, таким чином, був зроблений на користь стабільності.

Події 11 вересня 2001 року поставили США перед стратегічним вибором: в якому напрямі має бути трансформована американська зовнішня політика в цілому, та її близькосхідний вектор зокрема. Офіційним Вашингтоном пріоритетним завданням була проголошена боротьба з міжнародним тероризмом на глобальному рівні. При цьому було підкреслено, що США не роблять "відмін між терористами та тими, хто свідомо надає їм притулок або допомогу"¹³. У контексті декларування нових пріоритетних зовнішньополітичних і безпекових завдань закономерно поставало питання: яким чином проголошення боротьби з міжнародним тероризмом в якості пріоритетної мети в стратегії адміністрації Дж.Буша вплинуло на політику США на Близькому Сході та її концептуальне забезпечення? У цьому контексті можна виокремити, принаймні, наступні моменти.

По-перше, близькосхідний напрямок, якому, як свідчить аналіз передвиборчих документів Дж.Буша, відводилася другорядна роль порівняно з розвитком відносин із ключовими союзниками США, а також з Росією та Китаєм¹⁴, висувається в ряд найважливіших на шкалі зовнішньополітичних пріоритетів США. Вашингтон хоч офіційно і не визнав Близький Схід джерелом міжнародного тероризму (американський адмірал С.Тернер ставив у свій час риторичне питання: чи готові США це зробити?¹⁵), однак була чітко окреслена особлива роль для США близькосхідного регіону саме в контексті боротьби з міжнародним тероризмом. Зокрема, у п.3 законопроекту про розвиток Великого Близького Сходу та Центральної Азії наголошується: "Війна з тероризмом вимагає, щоб Сполучені Штати вважали Великий Близький Схід та Центральну Азію стратегічним регіоном із своїми специфічними динаміками розвитку політики, економіки та безпеки"¹⁶.

По-друге, проголошення боротьби з міжнародним тероризмом як пріоритетної мети поставило питання як про співвідношення її з традиційними цілями близькосхідної політики США, так і про методи їх досягнення адміністрацією Дж.Буша.

По-третє, відбувається певна переоцінка підходів (принаймні, проблема постає саме в такому руслі) щодо деяких традиційних союзників Ва-

шингтона на Близькому Сході, зокрема, Саудівської Аравії. Показовим у цьому плані стало проведення в Капітолії 23 січня 2004 року Радою близькосхідної політики конференції, на якій центральним стало питання "Саудівська Аравія: друг чи ворог США?"¹⁷. Зазначимо, що після здійснення терористичних актів на саудівській території і вжиття Ер-Рядом досить жорстких заходів по боротьбі з тероризмом ставлення адміністрації Дж.Буша до Саудівської Аравії наблизилось до традиційного підходу США до цієї арабської країни.

По-четверте, змінюється американський підхід до визначення першочерговості пріоритетів у системі викликів та загроз інтересам США в близькосхідному регіоні; по суті, мова йде про переосмислення викликів інтересам та безпеці США на Близькому Сході під новим кутом. Протягом 1990-х років адміністрація Б.Клінтона розглядала неурегульованість конфліктів (насамперед, арабо-ізраїльського) як ключову загрозу стабільності Близького Сходу. Це і спричинило досить значну відповідну активність США в цей період, що знайшло своє відображення в спробах інтенсифікувати близькосхідний мирний процес на всіх напрямках, і, у першу чергу, палестинсько-ізраїльському. Адміністрація Дж.Буша почала після подій 11 вересня 2001 року робити наголос, насамперед, на тому, що на Близькому Сході існують виклики, які на перспективу є більш масштабними та небезпечними для регіону та США, аніж ті, на яких традиційно концентрують увагу сьгодні політики, тобто на арабо-ізраїльському конфлікті. "Адже тут є також інше коло проблем, які ані ми, ані народи регіону не можемо ігнорувати, і які заслуговують бути пріоритетом на порядку денному нашої політики, – зазначав помічник держсекретаря США у справах Близького Сходу У.Бернс. – ...Багато хто в регіоні починає усвідомлювати, що найбільш складні для них виклики полягають на даний момент не у війнах та конфліктах, а в задоволенні політичних та економічних сподівань сучасного покоління"¹⁸. Іншими словами, у Вашингтоні сформовано твердження, що тільки проведення низки кардинальних економічних і політичних реформ в арабських країнах Близького Сходу, серед яких чільне місце посідатиме поширення демократії, створить необхідні передумови для вирішення існуючих гострих сьгоденних проблем у регіоні, у тому числі – і для врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту. Основою для такого твердження стала досить дискусійна теза, що активно використовується в якості аргументу вищими посадовими особами США, про те, що демократії не воюють, що "вільні держави не підтримують терор, вільні нації не атакують своїх сусідів, вільні нації не загрожують світу зброєю масового знищення", а, отже, безпека США та його близькосхідних союзників залежить "від поширення особистої свободи"¹⁹.

По суті, офіційним Вашингтоном обґрунтовується висновок, що на

Близькому Сході можливий лише демократичний мир (тобто мир між демократичними державами), який, на думку офіційного Вашингтона, дійсно може стати справедливим і тривалим. Досягнення такого миру (якщо йти за цією логікою) можливе лише в умовах розгортання процесу демократизації в арабських країнах, і, зокрема, формування демократичних режимів у Палестинській Автономії та Сирії. Таким чином, боротьба з міжнародним тероризмом (як у площині збройного протистояння терористам, так і в контексті викорінення умов, які породжують це явище) має стати пріоритетом у політиці близькосхідних країн і сформує основи для встановлення миру в регіоні.

Зазначимо, що аргументи адміністрації Дж.Буша, до певної міри, є співзвучними з аргументами, які у свій час використовувалися держсекретарем О.Хейгом у 1981 р. для обґрунтування концепції "стратегічного консенсусу", суть якої полягала в тому, що основна проблема, яка стоїть перед близькосхідним регіоном – це протистояння "радянській загрози", у боротьбі із якою мають об'єднати свої зусилля арабські союзники США та Ізраїль (не створюючи формального військового союзу); що стратегічна реальність робить всі інші проблеми (пов'язані, насамперед, із невирішеністю арабо-ізраїльського конфлікту) такими, що мають другорядне значення, і що жодна із цих проблем не може бути вирішена доти, поки не буде забезпечена безпека країн регіону шляхом стримування Радянського Союзу та близькосхідних радикальних режимів. О.Хейг у свій час заявив: "Якщо наші друзі будуть у більшій безпеці, вони будуть більш схильні до встановлення миру"²⁰.

Поширення демократії розглядається республіканською адміністрацією, по суті, "як альтернатива терору та насильству"²¹, а деякими політиками й взагалі як створення "альтернативи для поміркованих мусульман повсюди у світі ... яка змінить історію ... позбавить влади радикального ісламу"²². У цьому контексті принциповими уявляються, принаймні, два базові положення в позиції адміністрації Дж.Буша стосовно поширення демократії на Близькому Сході:

1) демократія в мусульманському світі, і, зокрема в арабських країнах, можлива. Дж.Буш зазначав із цього приводу: "Ми також чуємо сумніви стосовно того, що демократія є реалістичною метою для Великого Близького Сходу, де свобода зустрічається рідко. Проте помилково вважати, що цілі культури та великі релігії є несумісними зі свободою та самоуправлінням..."²³.

2) демократизація і вестернізація є різноплановими поняттями; не існує нерозривного зв'язку та залежності між ними. А, отже, процес демократизації мусульманських країн не пов'язаний із встановленням американського порядку у світі і не має супроводжуватися впровадженням американських цінностей і способу життя. "...заохочуючи реформи в

регіоні, – наголошував американський президент, – ми пам'ятаємо, що модернізація не одне й те саме, що вестернізація. Представницькі уряди на Близькому Сході будуть відображати свої власні культури. Вони не будуть і не повинні бути схожими на нас. Демократичними державами можуть бути конституційні монархії, федеративні республіки чи парламентські системи"²⁴.

Проголошення Сполученими Штатами глобальної війни з тероризмом докорінно змінило концептуальний підхід до вирішення дилеми: стабільність чи демократизація Близького Сходу. Дж.Буш гостро критикував ідею про те, що саме збереження стабільності має бути кінцевою метою американської політики на Близькому Сході. Він зазначав із цього приводу: "Шістдесят років західні держави ... були поступливі стосовно відсутності свободи на Близькому Сході, але це ніскільки не убезпечило нас, оскільки врешті-решт стабільність не може купуватися ціною свободи"²⁵. Ключовим положенням концепції республіканської адміністрації стосовно Близького Сходу стала теза про те, що брак демократії в регіоні є чи не найголовнішим джерелом тероризму на Близькому Сході. "Поки Близький Схід залишається місцем тиранії, відчаю та гніву, – наголошував президент США, – він буде продукувати людей і рухи, які загрожують безпеці Америки та її друзів. Ось чому Америка буде дотримуватись стратегії поширення свободи повсюди на Близькому Сході"²⁶.

Звертає на себе увагу суттєва співзвучність нової стратегії адміністрації Дж.Буша на Близькому Сході з основними ідеями плану "Сприятливий шанс" ("Clear Break"), який був підготовлений у 1996 році для ізраїльського прем'єр-міністра Б.Нетаньяху групою експертів у складі Р.Перла, Д.Фейза та Д.Вурмсера. Суть його зводилася до того, що офіційний Тель-Авів має припинити переговори з палестинцями і зосередити свої зусилля на формуванні дружнього Ізраїлю Близького Сходу шляхом демократизації останнього²⁷. Іншими словами, демократизація близькосхідного регіону розглядалася в якості найбільш надійного та ефективного засобу гарантування ізраїльської безпеки. Положення цього плану ґрунтувалися на основних засадах "концепції доміно" та "концепції експорту демократії" і передбачали наступні послідовні кроки: здійснення силового тиску на Ліван; вторгнення в Сирію під приводом наявності там зброї масового знищення; повалення режиму Саддама Хусейна і відновлення прихильності до Ізраїлю з боку правлячого режиму Йорданії. Після того, як Б.Нетаньяху відхилив даний план, Р.Перл, заручившись підтримкою з боку таких осіб як Д.Чейні, П.Вулфовіц, С.Камбон, С.Ліббі, Д.Рамсфельд, більшість з яких після обрання президентом Дж.Буша зайняли ключові посади в його адміністрації, почав пристосовувати свій план до американської політики на Близькому Сході. Зміни торкалися, насамперед, окреслення центрального напрямку для експор-

ту демократії; було визнано за доцільне сконцентрувати зусилля на поваленні режиму Саддама Хусейна в Іраку і встановленні там демократичного режиму. Аналіз вищезгаданих планів Р.Перла дав підстави деяким американським політикам (зокрема, конгресмену Холлінгсу) стверджувати, що єдиним об'єктивним поясненням того, чому США вторглися в Ірак, який не становив реальної загрози для Сполучених Штатів Америки, було прагнення адміністрації Дж.Буша забезпечити безпеку Ізраїлю²⁸. А отже, на їх думку, проголошення боротьби з міжнародним тероризмом в якості пріоритетної мети зовнішньої політики США істотно не змінило провідні цілі близькосхідної політики США, а головною метою і надалі залишається гарантування безпеки Ізраїлю. Залишаючи за рамками даної статті аналіз цієї тези, слід зазначити, що попри розмаїття думок із цього питання, незаперечним є той факт, що в будь-якому випадку реалізація американських цілей на Близькому Сході (які є, на нашу думку, більш масштабними, і не зводяться виключно до гарантування безпеки Ізраїлю) об'єктивно підвищить рівень "основної" безпеки Ізраїлю (локалізація загроз існуванню Ізраїлю як держави) і, до певної міри, створить необхідні умови для локалізації "поточної" безпеки (загрози життю та безпеці ізраїльських громадян).

Таким чином, демократизація Близького Сходу розглядається офіційним Вашингтоном в якості інструменту трансформації регіону, кінцевою метою якої уявляється формування такого внутрішнього стану елементів та їх взаємозв'язків, за яких система не продукує умов для відтворення джерел, що породжують тероризм (зокрема, антиамериканський). Тобто мова йде про формування типу стабільності, за якої саме США матимуть змогу контролювати структурний ресурс Близького Сходу як системи, тобто набудуть здатності впливати на поведінку того чи іншого елемента системи. У цьому сенсі не можна не погодитися із твердженням французького політолога Ж.Жюльєра, який зазначає, що Америка "не хоче більше партнерів, а шукає лише клієнтуру" і прагне до встановлення американського порядку у всьому світі²⁹.

Головна ідея концепції "Великого Близького Сходу" полягала в тому, що зміни внутрішньої політичної ситуації в арабських країнах мали бути досягнуті завдяки реалізації проекту "експорту демократії"; передбачалося, що проект буде ініційований на міжнародному рівні, а США, відповідно, відіграватимуть у його реалізації роль лідера. Дж.Буш наголосив, що США будуть кидати виклик ворогам реформ, протистояти тим, хто підтримує тероризм і вимагати підвищення демократичних стандартів від американських союзників у регіоні³⁰.

На практиці американський проект складається з двох частин: *"жорсткої" та "м'якої" моделі демократизації. "Жорстка" модель* ґрунтується на засадах концепції "експорту демократії" і спрямована шляхом

використання примусових засобів, включаючи воєнно-силові (масштабне використання збройних сил) на усунення від влади режимів, які, на думку Вашингтона, підтримують тероризм або ж становлять загрозу міжнародній чи регіональній безпеці. Обґрунтовуючи необхідність саме силового варіанта "поширення демократії" в близькосхідному регіоні, заступник міністра оборони США П.Вулфовіц писав: "Сполучені Штати неспроможні провести країни через двері демократії, поки ці двері замкнуті наглухо тоталітаристським засувом; лише американська сила спроможна відкрити їх"³¹. Прикладом упровадження на практиці цієї моделі ("жорсткої" моделі американського плану) є воєнна акція США та їх союзників в Іраку. Залишаючи поза рамками даного дослідження глобальний аспект наслідків іракської воєнної кампанії США, слід зауважити, що вона мала на меті вирішити цілий комплекс регіональних цілей, реалізація яких призвела б до істотної трансформації всього Близького Сходу. Насамперед, встановлення проамериканського режиму (при варіюванні ступеня залежності від клієнтового до союзницького) в Іраку, який володіє значними запасами нафти, дозволило б адміністрації Дж.Буша здійснювати тиск на деяких своїх традиційних союзників у регіоні (зокрема, Саудівську Аравію) без істотного ризику для себе, оскільки навіть гіпотетичне використання Ер-Ріядом "нафтової зброї" (на кшталт запровадження нафтового ембарго тощо) при такому розкладі в подальшому виключалося. Проамериканський Багдад компенсував би втрати від припинення постачання саудівської нафти і міг би взяти на себе функції, які США традиційно відводили арабським монархіям – забезпечення безперебійного постачання нафти. У цьому контексті США отримували можливість перейти до більш жорсткої позиції щодо необхідності демократизації арабських країн Перської затоки.

Окрім того, вигідне геостратегічне положення Іраку дозволило б Вашингтону здійснювати безпосередній тиск на Сирію (яка не входить у коло американських союзників у близькосхідному регіоні), а також Іран (віднесений США до країн так званої "вісі зла"), оскільки у Вашингтона обмаль можливостей дестабілізувати ситуацію в цих країнах із середини.

Вирішення перерахованих завдань апріорі вимагало створення, принаймні, двох передумов: 1) збереження центросилових параметрів проамериканського Іраку; та 2) забезпечення стабільності в цій країні шляхом встановлення стабільної демократії.

"М'яка" модель демократизації, у свою чергу, передбачає здійснення цілої низки масштабних програм, спрямованих на підтримку політичних та економічних реформ у країнах-союзниках США, реформування їх систем освіти тощо. Необхідність упровадження такої моделі спричинена визнанням того факту, що воєнних методів виявилось замало для бороть-

би з тероризмом. 12 грудня 2002 року в промові держсекретаря США К.Пауела була офіційно започаткована "Американсько-близькосхідна партнерська ініціатива" (The US-Middle East Partnership Initiative – MEPI). Сама назва – "партнерська ініціатива" – мала акцентувати увагу на тому, що США прагнуть "працювати разом з народом і керівництвами регіону в підтримці їх зусиль, спрямованих на вирішення ... критично важливих питань"³², оскільки, як було наголошено, "... реальні і тривалі зміни можуть походити із зсередини, приводитися в рух прагненнями та власними інтересами народів регіону, а не бути наслідком зовнішньої проповіді чи рецепту"³³. Було окреслено три основні сфери співробітництва, своєрідні підвалини або опори партнерства:

- 1) партнерство в економічній і фінансовій сфері;
- 2) партнерство у сфері політики (поширення демократії та створення громадянського суспільства);
- 3) партнерство у сфері реформування освіти.

В економічній сфері реалізація програм США фокусує свою увагу на розбудові необхідних засад для забезпечення поступального руху арабських країн до ринкової економіки, в якій визначальним буде приватний сектор. Економічна складова партнерства має на меті сприяти проведенню економічних реформ, які заохочуватимуть зростання інвестицій в економіку арабських країн, стимулюватимуть розвиток приватного бізнесу та ринкової економіки, підвищуватимуть конкурентоспроможність близькосхідного регіону.

Конкретними кроками в цьому напрямку уявлялося створення зони вільної торгівлі між США та арабськими країнами (на основі укладення відповідних двосторонніх угод); підтримка з боку Вашингтона вступу арабських країн у ВТО; реформування законодавства у сфері торгівлі; створення Близькосхідної фінансової корпорації для сприяння інвестування в розвиток малого та середнього приватного бізнесу; програми підготовки фахівців тощо.

Програми підтримки реформ у сфері освіти спрямовані на покращення шкільного навчання та освітніх програм (включаючи поширення комп'ютерної підготовки, підвищення рівня грамотності, особливо серед дівчат і жінок), що сприятиме підготовці молодого покоління для входження в глобальний міжнародний ринок праці.

Центральна роль у комплексі програм, які реалізуються в рамках "Американсько-близькосхідної партнерської ініціативи", відводиться другій складовій – поширенню демократії та створенню громадянського суспільства. На цьому наголошував під час слухань у підкомітеті Близького Сходу та Центральної Азії комітету міжнародних відносин палати представників помічник держсекретаря США в справах Близького Сходу В.Бернс, який заявив: "Економічна модернізація та мо-

дернізація у сфері освіти не можуть ... існувати у вакуумі. Відкрита економіка та ефективні освітні системи вимагають відкритих ... політичних систем. Сьогодні, однак, багато політичних систем у регіоні не спроможні надати право голосу своїм громадянам. Політичні структури також дуже часто служать для відокремлення режиму та правлячої еліти від змін чи відповідальності. Згідно з основами співробітництва у сфері політики ми будемо підтримувати тих, хто прагне відкритості та демократизації у своїх суспільствах"³⁴. Політична складова включає в себе цілу низку різноманітних проектів, а саме навчально-тренувальні програми для політичних діячів різних рівнів та їх апарату, підтримка реформ ЗМІ (структури та засад діяльності), сприяння діяльності неурядових організацій тощо.

Фінансування проектів у цій сфері партнерства неухильно зростає. Якщо у 2002 році фінансовому році на її потреби було витрачено 13,6 млн. дол., у 2003 році – відповідно 37 млн. дол., то на 2004 фінансовий рік на реалізацію проектів демократизації суспільства арабських країн Близького Сходу запропоновано 47 млн. дол. (із 145 млн. дол., які виділяються в цілому в рамках МЕРІ, тобто приблизно 32,4% від загальної суми).

На нашу думку, уявляється можливим розглядати реалізацію "жорсткої" та "м'якої" моделей демократизації як взаємопов'язані та взаємодоповнювані складові в рамках близькосхідної політики США. Насамперед, вплив першої моделі на другу ("жорсткої" моделі на "м'яку" модель) відбувається завдяки демонстраційному ефекту. Однак, за своєю сутністю він принципово відрізняється від того демонстраційного ефекту, який С.Гантінгтон характеризував як ефект "сніжного кома", "ефект доміно". Згідно з його твердженням, успішний розвиток демократії в тій чи іншій країні підштовхує до демократизації інші країни "або тому, що перед ними стоять подібні проблеми, або тому, що успішна демократія, як їм здається, може стати ліками і від їх проблем, якими б вони не були, або тому, що країна, яка демократизувалася могутня і/чи вважається політичним і культурним зразком"³⁵.

"Жорсткий" варіант демократизації (на прикладі Іраку) має дещо інший механізм впливу на процес демократизації на Близькому Сході в цілому. У його основі лежить, по суті, тиск на "недемократичні" режими, намір сформувати в останніх стійке розуміння того, що без певних кроків у напрямку лібералізації та демократизації збереження влади в їх руках в умовах нових близькосхідних реалій, що формуються під впливом силової акції США в Іраку, є проблематичним. Досвід Іраку має переконати, що в нових близькосхідних умовах більш прийнятним для збереження влади у своїх руках є здійснення кроків у напрямку демократизації суспільства. До того ж, реалізація "жорсткої" моделі демократизації в Іраку дозволяє Вашингтону здійснювати тиск не тільки на "не-

дружні" Сполученим Штатам режими на Близькому Сході, але й, до певної міри, вплинути на своїх традиційних арабських союзників у регіоні, які мають стати більш "поступливими" при визнанні необхідності реалізації "м'якої" моделі демократизації. Отже, "жорсткий" варіант демократизації має стимулювати більш успішну реалізацію "м'якої" частини проекту демократизації Близького Сходу.

Звертає на себе увагу й той факт, що, не дивлячись на заяви офіційного Вашингтона на кшталт того, що Сполучені Штати прагнуть не нав'язувати силою демократію в арабських країнах, а лише допомагати урядам і народам Близького Сходу в розгортанні цих процесів, автономних за своїм характером, арабські держави-союзники США саме в цьому (тобто суто примусовому) контексті сприймають американську концепцію "Великого Близького Сходу". Зокрема, у спільному саудівсько-єгипетському комюніке стосовно підсумків візиту президента Єгипту Х.Мубарака до Саудівської Аравії наголошувалось, що "арабські держави рухаються по шляху розвитку модернізації та реформ у відповідності із цінностями та інтересами своїх країн", і що нав'язування певних прототипів реформ для арабських і мусульманських країн зовні є неприйнятним³⁶. Ця думка поширена й серед арабських політологів. Зокрема, характерним є оцінка ситуації Надером Фергані, який зазначає, що адміністрація Дж.Буша своїм гаслом поставила "кампанію по нав'язуванню американського стилю демократії всьому іншому світові; у разі необхідності – під дулом пістолета. Це нав'язування було визначено як найголовніша мета [США – Л.С.] в арабському світі, як складова частина так званої війни з "тероризмом", у дефініцію якого ...включили законний опір іноземній окупації"³⁷.

У цьому контексті результативність політики США в Іраку набуває виняткового значення для реалізації американського плану "Великого Близького Сходу". Разом з тим, як констатував конгресмен Ліч з приводу ролі США в Іраку, "...ми швидко перетворюємося на магніт нестабільності в більшій мірі, аніж на силу стабільності..."³⁸. У виступах як сенаторів, так і експертів у сенатському комітеті з іноземних справ у квітні 2004 р. під час слухань на тему "Iraq Transition: Civil War or Civil Society?" наголошувалося, що США мають першочергово сконцентрувати свої зусилля в Іраку на забезпеченні безпеки та стабільності в цій країні, які є ключем до успіху іракської кампанії США, оскільки виборчий процес не може розгортатися в умовах відсутності безпеки, а сама відсутність безпеки відверне симпатії іракців від США. Ось чому і після передачі влади іракському тимчасовому уряду, на думку виступаючих, необхідно вжити наступні заходи: 1) збільшити чисельність контингенту американських військ до 400-500 тисяч; 2) розширити коло країн (насамперед, за рахунок мусульманських), що беруть участь у коаліційних си-

лах при одночасному збільшенні їх обсягу; 3) інтенсифікувати процес навчання іракської поліції та збройних сил; відповідно забезпечити їх необхідним озброєнням, що дозволить іракській владі взяти на себе певну частину функцій у сфері гарантування безпеки в країні. Водночас, ситуація в Іраку свідчить про те, що адміністрація Дж.Буша знову стоїть перед дилемою: стабілізація чи демократизація Близького Сходу.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy / G. O'Donnell, Ph.Schmitter, L.Whitehead, eds. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986.
- ² Democracy in Developing Countries, Volume Two: Africa / L.Diamond, J.Linz, S.Lipset, eds. – Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1988. – P. XIX.
- ³ Huntington S. Will More Countries Become Democratic? // Political Science Quarterly. – Summer 1984. – P.216.
- ⁴ Building Peace in the Middle East: Challenges for States and Civil Society / Ed. by Boulding E. – L., 1994. – P. 113.
- ⁵ Political Liberalization and Democratization in the Arab World / R.Brynen, B.Korany, P. Noble, eds. – Vol.1.– L.: Lynne Rienner Publishers, 1995; Vol. 2. – L.: Lynne Rienner Publishers, 1998; Baaklini A., Denoeux G., Springborg R. Legislative Politics in the Arab World. The Resurgence of Democratic Institutions. – L.: Lynne Rienner Publishers, 1999.
- ⁶ Quandt W.B. American Policy Toward Democratic Political Moments the Middle East // Rules and Rights in the Middle East / Ed. by Ellis Golberg. – Seattle: University of Washington Press, 1993. – P.165.
- ⁷ Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века: Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2003. – С. 304.
- ⁸ Curdy D.G. Security and Peace in the Middle East. Experiments with Democracy in an Islamic World. – Alabama: Maxwell Air War College, Maxwell Papers. – №4. – August, 1996. – P.5.
- ⁹ Буш Дж., Скоукрофт Б. Мир стал другим: Пер. с англ. – М.: Международные отношения, 2004. – С. 319.
- ¹⁰ Brynen R. The Politics of Monarchical Liberalism: Jordan // Political Liberalization and Democratization in the Arab World / R.Brynen, B.Korany, P. Noble, eds. – Vol. 2. – L.: Lynne Rienner Publishers, 1998. – P.75.
- ¹¹ Сапронова М.А. Политика и конституционный процесс в Алжире (1989-1999). – М., 1999. – С.49.
- ¹² Там само. – С. 55, 61.
- ¹³ The National Security Strategy of the United States of America. September 2002. – P.5.
- ¹⁴ Див.: Turner S. The Critical Nature of US Policy in the Middle East // Mediterranean Quarterly. – Fall 2003. – P. 53.
- ¹⁵ Turner S. The Critical Nature of US Policy in the Middle East // Mediterranean Quarterly. – Fall 2003. – P.42.

- ¹⁶ Congressional Record. – 2004. – April 8. – P. S4027.
- ¹⁷ Днев: Saudi Arabia, Enemy or Friend // Middle East Policy. – Spring 2004. – Vol. XI. – №1.
- ¹⁸ The Middle East Partnership Initiative: Promoting Democratization in A Troubled Region. Hearing before the Subcommittee on the Middle East and Central Asia of the Committee on International Relations House of Representatives. 108 Congress, 1st Session. March 19, 2003. – Washington, 2003. – P.15.
- ¹⁹ Remarks at a Bush-Cheney Reception in Palm Beach Gardens, Florida. January 8, 2004 // Weekly Compilation of Presidential Documents. – 2004. – 12 January. – Vol. 40. – №2. – P.40.
- ²⁰ Department of State Bulletin. – January, 1982. – Vol. 82. – №2052. – P.17.
- ²¹ The President's Radio Address. January 17, 2004 // Weekly Compilation of Presidential Documents. – 2004. – 26 January. – Vol. 40. – №4. – P.93.
- ²² Congressional Record. – 2004. – March 17. – P. H1149.
- ²³ Address before a Joint Session of the Congress on the State of the Union. January 20, 2004 // Weekly Compilation of Presidential Documents. – 2004. – 26 January. – Vol. 40. – №4. – P.97.
- ²⁴ Remarks on the 20th Anniversary of the National Endowment for Democracy. 6 November, 2003 // Weekly Compilation of Presidential Documents. – 2003. – 10 November. – Vol. 39. – №45. – P.1545.
- ²⁵ Ibidem. – P.1546.
- ²⁶ Address before a Joint Session of the Congress on the State of the Union. January 20, 2004 // Weekly Compilation of Presidential Documents. – 2004. – 26 January. – Vol. 40. – №4. – P.97.
- ²⁷ Congressional Record. – 2004. – June 23. – P. S7223.
- ²⁸ Congressional Record. – 2004. – May 12. – P. S5367.
- ²⁹ Le Nouvel Observateur. – 2003. – №1996.
- ³⁰ Address before a Joint Session of the Congress on the State of the Union. January 20, 2004 // Weekly Compilation of Presidential Documents. – 2004. – 26 January. – Vol. 40. – №4. – P.97.
- ³¹ Congressional Record. – 2004. – May 12. – P. S5367.
- ³² The Middle East Partnership Initiative: Promoting Democratization in A Troubled Region. Hearing before the Subcommittee on the Middle East and Central Asia of the Committee on International Relations House of Representatives. 108 Congress, 1st Session. March 19, 2003. – Washington, 2003. – P.13.
- ³³ Ibidem.
- ³⁴ Ibidem. – P.16-17.
- ³⁵ Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века: Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2003. – С. 113-114.
- ³⁶ Al-Ahram Weekly. – 2004. – 26 February. – 3 March. – № 679.
- ³⁷ Al-Ahram Weekly. – 2004. – 4-10 March. – № 680.
- ³⁸ Congressional Record. – 2004. – March 17. – P. H1158.

Надійшла до редакції 07.06.2004